

УДК 316.334.52 (477)

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: МІЖ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИМ ТА РЕГІОНАЛЬНИМИ РІВНЯМИ

Середа Вікторія Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

Мазурик Олег Володимирович – кандидат соціологічних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано особливості проявів політики пам'яті на загальнонаціональному та локальному рівнях. Розвідку присвячено дослідженню регіональних особливостей взаємодії місцевих громад Донецька та Львова з центральними органами влади у питаннях впровадження змін у політику пам'яті (на прикладі Указу Президента В. Ющенка № 250/2007 "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні") та ставлення до цих подій пересічних мешканців обох міст. Стаття базується на матеріалах двох соціологічних опитувань, які проводилися у Львові та Донецьку в 2008 р. Дослідження показало готовність регіональних еліт, за умов підтримки місцевих мешканців, чинити опір спробам центральної влади змінити бачення історичного минулого на підвладній їм території, а також наявність істотного розриву між індивідуальною готовністю респондентів до протестних дій та уявною готовністю громадськості загалом.

Ключові слова: політика пам'яті, органи місцевого самоврядування, місцева громада.

В статье проанализированы особенности проявления политики памяти на общенациональном и локальном уровнях. Исследование посвящено изучению региональных особенностей взаимодействия местных сообществ Донецка и Львова с центральными органами власти по вопросам внесения изменений в политику памяти (на примере Указа Президента В. Ющенко № 250/2007 "О мерах в связи с 75-летием Голодомора 1932-1933 годов в Украине") и отношения к этим событиям рядовых граждан этих двух городов. Статья базируется на материалах двух социологических опросов, которые проводились во Львове и Донецке в 2008 г. Исследование показало готовность региональных элит, при условии поддержки местных жителей, оказывать сопротивление попыткам изменить видение исторического прошлого на подчиненной им территории, а также наличие существенного разрыва между индивидуальной готовностью респондентов к протестным действиям и представлениями о готовности к ним общественности в целом.

Ключевые слова: политика памяти, местное самоуправление, местное сообщество.

The paper deals with the features of development of politics of memory at national and local levels. The research is devoted to the study of regional peculiarities of interaction of local communities of Donetsk and Lviv with the central government on the issues of introduction of changes into the politics of memory (on the example of the Decree of the President V. Yushchenko № 250/2007 "On measures in connection with the 75th anniversary of the Great Famine of 1932-1933 in Ukraine") and the attitudes of ordinary citizens of these two cities towards these events. The article is based on the materials of two sociological polls, which were held in Lviv and Donetsk in 2008. The survey revealed the readiness of regional elites, upon the condition of support provided by the local people, to resist attempts to change the vision of the past in their region. According to the results of the survey there is a significant gap between respondents' individual readiness for protest actions and representations regarding such readiness of the general public.

Keywords: politics of memory, local administration, local community.

Більшість дослідників, що вивчали механізми формування колективної пам'яті в Україні, зосереджували свою увагу переважно на її макрорівневих проявах [Г. Касьянов, В. Кравченко, Т. Кузьо], описували ті чи інші інституції, що формують наше уявлення про минуле. Їх основний фокус полягав у описі змін в домінуючих парадигмах розуміння та пояснення минулого, що здійснюються владними елітами для легітимізації своєї позиції, а моделі історичного минулого, які формуються цими елітами у процесі політичної боротьби, розглядаються як єдині і спільні для всіх мешканців України. Інші автори, зосереджували свою увагу виключно на мікрорівневих проявах історичної ідентичності [Л. Малес,

О. Мусієздов, О. Філіпова, В. Серета, В. Сусак]. Проте дуже мало досліджень включають у свою складову мезорівневий аналіз, зокрема розгляд регіональних чи локальних варіацій артикуляції національного минулого, а також аналіз особливостей інтерналізації регіональних історичних дискурсів населенням. В українських соціологічних розвідках не приділялось достатньої уваги висвітленню ролі органів місцевого самоврядування та місцевих громад у процесах формування колективних уявлень про історичне минуле і політики пам'яті. Поза увагою дослідників часто опинялися також процеси, завдяки яким особистий досвід городян ставав частиною колективної пам'яті.

О. Міллер вважає, що про історичну політику слід говорити тільки відносно демократичних суспільств або, принаймні, більш-менш плюралістичних суспільств – тих, що сповідують, нехай і часткову, але підтримку демократичних цінностей і свободи слова. Саме в таких умовах і виникає політика як конкуренція різних акторів, партій і поглядів [1; с. 9]. Політику пам'яті О. Міллер визначає як "використання державних адміністративних та фінансових ресурсів у сфері історії та політики пам'яті в інтересах правлячої партії" [1; с. 19]. На думку В. Бурачука саме "історія є головним джерелом легітимації влади", а "вибір традиції відбувається шляхом ретроспективного реконструювання минулого, пристосованого до потреб сучасного, і завжди протікає в гострій символічній боротьбі за легітимне бачення соціального світу" [2; с. 106]. Відповідно, політичні дискурси легітимізуються і сакралізуються через апеляцію до тих чи інших моделей минулого, які сигніфікуються через артикуляцію традицій, історичних подій та героїчних зразків поведінки. Потреба створення нової політичної ідентичності, що супроводжується апеляцією до альтернативних моделей минулого через ресигніфікацію старих історичних подій, осіб, "місць пам'яті" та витворення нових, виникає саме під час політичних криз, у період різких суспільних змін, коли старі політичні інститути втрачають свою легітимність та здатність виконувати мобілізаційну функцію для більшості членів певного суспільства, а нові ще її не набувають. Такі процеси супроводжуються боротьбою політичних еліт та соціальних інститутів за право дискурсивного витворення нових ідентичностей, ідеологічних переконань, моделей політичної поведінки та установок щодо політичної системи чи її різних частин, зокрема шляхом контролю над інтерпретаціями минулого.

Історична політика є однією зі складових державної політики, яка проявляється на всіх її рівнях і полягає: у здійсненні контролю владними елітами за моделями історичного минулого, які артикуються у рамках тих чи інших сфер їх владних повноважень, зокрема в організації масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів); у фінансуванні інформаційних повідомлень на історичну тематику у ЗМІ (такі повідомлення можуть містити селективно підібрану інформацію і оціночні судження, що є відображенням цінностей автора і режиму, який прагне легітимізувати себе через історію); у державному фінансуванні певних культурних заходів (створення музейних експозицій, архівних баз, творів літератури та мистецтва, кінопродукції, театральних вистав на історичну тематику); у комеморативних заходах (відзначення державних свят, пропаганда певної історичної символіки та ритуалів); у символічному маркуванні простору (монументальна пропаганда, зміна топонімічних назв (перейменування населених пунктів, вулиць тощо)).

Тобто, представлення політики пам'яті як одностороннього процесу (влада → населення) є надмірним спрощенням. На нашу думку, процеси, що відбуваються сьогодні в Україні у сфері формування історичної пам'яті, слід розглядати не як процес прямого накидання певних історичних значень і символів згори, а як боротьбу і взаємовпливи різних дискурсивних моделей історичного минулого. З одного боку, є спроба офіційних метанаративів нейтралізувати чи маргіалізувати ті елементи історичного дискурсу, які не відповідають їхній моделі національного минулого. З іншого боку, регіональні чи локальні контрнаративи намагаються накинути своє бачення минулого і закріпити його як усталене. На мікрорівні (зокрема у сім'ї) можуть циркулювати альтернативні історичні моделі та контрнаративи, через які здійснюються стратегії опору офіційним політичним дискурсам. І. Нарський пише, що "національна пам'ять неминуче гетерогенна, вона становить аморфний анклав різнорідних і різноманітно інтерпретованих міфів, що використовуються для діаметрально протилежних цілей (легітимації влади і спротиву проти неї)" [3; с. 86]. Отже, в рамках українського соціуму можна простежити не тільки різні (інколи взаємовиключні) моделі національного минулого, але й кілька його рівнів – локальний, регіональний і навіть глобальний.

У ситуації ідеальної демократії всі зацікавлені агенти мали б мати рівний доступ і можливість брати участь в обговоренні особливостей національної історії, що сприяло б витворенню консенсусу у суспільстві стосовно того, що слід вважати офіційною моделлю національного минулого. Проте реальність набагато складніша. На нашу думку, взаємовідносини у пострадянських міських спільнотах вибудовуються найчастіше за триполюсною схемою: "державна (центральный уряд) – органи місцевого самоврядування та інституції громадянського суспільства – населення". Адже у демократичній державі правляча еліта не може просто замінити старі історичні символи новими, не маючи хоча б деякої

підтримки своєї діяльності з боку громадськості. Тому у сферу публічних дискусій потрапляють питання: яким символам слід надавати перевагу та хто має право приймати відповідні рішення.

Отже, історична політика, до якої входить процес символічного маркування міського/сільського простору не може бути нав'язана прямо чи виключно державною владою. Центральний уряд пропонує певні ініціативи, а місцеві громади мають свободу їх відхилити. І навпаки, місцеві спільноти часто висувають пропозиції стосовно того, що саме слід відзначити, і їх пропозиції можуть включати до державних чи міських планів розвитку.

У системі владних відносин в пострадянській Україні, пов'язаних із політикою символічного маркування міського простору, органи місцевого самоврядування займають проміжну позицію. З одного боку, вони є речником офіційної державної позиції (і реципієнтом державного фінансування), а з іншого – належать також і до громадянського суспільства, оскільки їх представники обираються місцевою спільнотою і покликані репрезентувати її потреби та настрої. Тому органи місцевого самоврядування, за підтримки місцевих жителів та недержавних організацій, можуть чинити опір спробам центральної влади впливати на локальний простір. А численні партії, недержавні організації, об'єднання ветеранів і національно-культурні товариства, які є основою для формування громадянського суспільства, різними способами намагаються вплинути на місцеву владу, для того щоб інтерпретація історичних подій відбувалася відповідно до їхніх ідей та ідеологій. Проте не слід переоцінювати роль громадянського суспільства та його здатність впливати на політику пам'яті, що здійснюється в міському просторі.

Наступну частину нашого дослідження присвячено аналізу регіональних особливостей взаємодії місцевих громад Донецька та Львова з центральними органами влади у питаннях впровадження змін у символічний ландшафт міста відповідно до Указу Президента України № 250/2007.

Характеризуючи політику пам'яті, що була за В. Ющенка, можемо стверджувати, що загалом він, як і Л. Кучма, намагався поєднати у своїх промовах елементи національного і радянського дискурсів. Однак обидва Президенти застосовували при цьому різні стратегії: Л. Кучма – стратегію національної амнезії, а В. Ющенко – залучення елементів ліберального дискурсу, тобто, єдності через усвідомлення відмінностей [4; с. 202]. У своїй інавгураційній промові В. Ющенко зазначив: "Українська держава відбулася. Наш вибір це ще раз підтвердив. Наша перемога – це свято української державності. У цей день згадаймо героїв, що полягли за Перемогу, мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту. Вони бачать нас і сьогодні з небес, я переконаний – пишуться нами! Ми зробили свій вибір, бо пам'ятаємо, хто ми, чії діти й онуки. Не в минулому нам шукати відповідей на виклик майбутнього. Проте ми завжди будемо берегти свої джерела. Тільки так залишимося самими собою. Тільки так завжди будемо переможцями!" [5]. У подальшому в таких рамках і будувалася його політика пам'яті.

Г. Касьянов стверджував, що "Президент В. Ющенко здійснив низку кроків, що порушили негласний і доволі хиткий консенсус у сфері національної історичної міфології, що склався за часів Кучми. З його ініціативи розгорнулася безпрецедентна ідеологічна і політична кампанія з перетворення голоду 1932-33 рр. у центральний мобілізуючий символ національної української історії" [1; с. 228], і цим спровокував бурхливу реакцію і протести певних політичних сил в Україні та вищого російського політичного керівництва [1; с. 231].

28 березня 2007 р. Президент України видав указ "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні", передостанній пункт якого передбачав перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані особами, причетними до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій¹.

Після набрання чинності Указом Президента в області були скеровані розпорядження про виявлення вулиць, назви яких пов'язані з відповідними подіями і розпорядження про підрахунок орієнтовних витрат, пов'язаних із проведенням згаданих заходів. Проте місцеві громади в Україні мають у своєму арсеналі багато механізмів для протидії непопулярним рішенням центральної влади. Згадана кампанія не стала винятком і не отримала належної підтримки серед місцевої влади Південного та Східного регіонів країни, зокрема у Донбасі.

Історичну політику місцевого рівня не слід розглядати як єдиний процес, який стосується всіх мешканців краю й репрезентує їх уявлення про соціально значимі історичні символи і події. Дослідникам слід звертати увагу на виявлення можливих акторів та опис особливостей їх взаємодії (чи інколи навіть конфліктів).

¹ "вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами".

У Донецьку ключовим актором виступив мер міста, Олександр Лук'яненко, який публічно озвучив свою позицію у ЗМІ: "Будемо вести підготовчу роботу, винесемо це питання на суд мешканців міста і розглянемо на сесії міськради. Але я вважаю, що є першочергові, більш нагальні питання, котрі треба вирішувати. Все вирішимо, коли будуть вільні ресурси, тоді і перейменуємо" [6]. Для обґрунтування своєї позиції місцеві органи влади зверталися також до експертного знання соціологів¹. Як наступний крок, міська рада підготувала перелік вулиць, що мали б бути перейменовані, і задекларувала відсутність ресурсів. "У цьому списку близько 400 вулиць, які з різних причин можна було б перейменувати. Проте на сьогодні у мерії відсутні фінансові ресурси, які б дозволили це зробити" – сказав мер [7]. Він також зазначив, що коли у міста з'являться гроші на перейменування вулиць, тоді міська рада "порадиться з територіальною громадою". Отже, головною стратегією опору є аргумент про місцевий референдум, але його вартість не обговорюється.

Позицію мера підтримали і місцеві політичні партії. 20 грудня 2007 р. Комуністична партія України провела мітинг проти перейменування Донецьких вулиць та демонтажу пам'ятників, назви яких пов'язані з особами, причетними до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та політичних репресій. В акції протесту також брали участь представники Донецького і Запорізького козацтва. За даними преси учасників було близько 50 осіб [8]. Учасники мітингу теж закликали до проведення референдуму.

Отже, підтверджується наша теза про те, що формування історичної політики в Україні (зрештою, як і в більшості демократичних країн) відбувається не як процес прямого накидання певних історичних наративів зверху, а як боротьба різних дискурсивних моделей історичного минулого. З одного боку, є спроба офіційних еліт нейтралізувати чи маргіналізувати ті елементи історичного дискурсу, які не відповідають їхнім уявленням про національне минуле (пункт в Указі Президента стосовно демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та політичних репресій). З іншого, за відсутності з боку центрального уряду чітких механізмів впровадження визначеного напрямку історичної політики на місцях, регіональні еліти (за наявності усталених локальних контрнاراتивів та підтримки з боку місцевих мешканців) можуть чинити опір спробам центральної влади накинати певне бачення історичного минулого на підвладний їм локальний простір.

Розглянемо тепер ситуацію у львівському регіоні. 11 травня 2007 р., реагуючи на Указ Президента України № 250/2007, відповідно до подання депутатів від партії "Свобода", Львівська міськрада створила тимчасову контрольну депутатську комісію "з метою правдивого висвітлення історичних подій, формування національної гідності, беручи до уваги необхідність впорядкування пам'ятників і пам'ятних знаків, а також їх належного утримання" [9]. Ця ухвала отримала широкий медійний розголос як на локальному, так і на загальноукраїнському та міжнародному рівнях. Із приватних заяв представників партії "Свобода" бачимо, що Указ Президента України вони трактували досить вільно, бо до переліку об'єктів, що, на їхню думку, мали б підлягати знесенню, ввійшли і радянські монументи, які увіковічували події Другої світової війни. 14 травня 2007 р. на прес-конференції перший заступник голови ВРУ Адам Мартинюк (депутат від компартії України) заявив, що Верховна Рада України, діючи на підставі Конституції України, може призначити дострокові вибори депутатів Львівської міськради, якщо депутати цього скликання сприятимуть демонтажу пам'ятників радянських часів [10]. Внаслідок протистояння політичних сил у межах самої міської ради та зовнішнього тиску на ЛМР діяльність комісії обмежилася лише фактом її створення, а пункт про її звіт так ніколи і не було внесено у порядок денний.

Львівський випадок цікавий тим, що він добре ілюструє тезу П. Нора про процеси *внутрішньої деколонізації* пам'яті [13], коли домінантні репрезентації минулого протиставляються пам'яті невідомітних груп (наприклад, політичних, національних, соціальних чи релігійних спільнот) і всі вони змагаються між собою за право впливу на формування загальнонаціональних чи локальних метанаративів та репрезентацій минулого. Тож, вивчаючи політику пам'яті на рівні регіональної чи локальної спільноти, не потрібно розглядати її як єдиний процес, який стосується всіх мешканців цієї спільноти (регіону, міста,

¹ 9-12 листопада 2007 р. аналітична служба Миколи Гаврилова провела опитування донеччан (N = 699) з приводу перейменування вулиць та населених пунктів. Відповідно до результатів опитування, більшість респондентів (77 %) негативно ставились до можливого перейменування, 11 % – позитивно, 8 % – байдуже і 4% було важко відповісти. Респонденти, які не підтримували ідеї зміни назв вулиць, пояснювали свою позицію тим, що "це наша історія і її треба зберігати" (44 %), що "до старих назв люди вже звикли" (16%), а також повторювали аргументи, що їх активно пропагував мер у медіа про те, що "в країні і без цього є достатньо проблем, які є більш нагальні, ніж ця" (8 %), "перейменування потягне за собою додаткові видатки" (6 %). [11]. Проте у звіті не вказано, за якою методологією його проводили. 28.01.–15.02.08 у рамках співпраці з Донецькою обласною держадміністрацією кафедра соціології управління ДДУУ разом з соціологічною агенцією Центр соціального аудиту провели опитування на тему "Ставлення постійних мешканців м. Донецька до перейменування вулиць, парків, скверів, площ і демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків".

села тощо) і репрезентує їхнє уявлення про минуле. У нашому випадку бачимо, що пропозиція партії "Свобода" стосовно демонтажу радянських символів у м. Львові наштовхнулася на протидію інших місцевих акторів і залишилася нереалізованою.

У рамках розглянутих прикладів бачимо, що специфіка історичної політики в Україні полягає в тому, що в ситуації, коли в українському суспільстві немає консенсусу стосовно того, що саме можна вважати українським національним минулим, політика пам'яті, що її проводить центральна влада, може наштовхуватися на істотний опір не тільки на індивідуальному рівні, а й на рівні локальних громад (за наявності хоча б часткової підтримки з боку місцевих мешканців). Державна політика пам'яті, навіть законодавчо оформлена у вигляді постанов чи указів Президента, може не впроваджуватися на місцях, оскільки не існує чітких механізмів та структур введення її у дію.

З іншого боку, приклад зі створенням тимчасової контрольної депутатської комісії у Львівській міськраді ілюструє, що політика пам'яті навіть на рівні локальних спільнот не є неважливою чи нейтральною діяльністю. Вона поєднує у собі всю складність і комплексність взаємодії (включно з латентними чи відкритими конфліктами) різних акторів – локальних, національних і навіть глобальних.

З огляду на панівні дискурси, продуковані місцевими та національними елітами, слід також ставити питання про те, наскільки їх підтримують та інтерналізують місцеві мешканці. Особливо цікавим це питання є тоді, коли існує конфлікт щодо політики пам'яті між національним та регіональним рівнями.

Наступну частину нашого дослідження буде присвячено аналізу ставлення мешканців Донецька та Львова до пропозиції про перейменування вулиць і демонтаж пам'ятників, задекларованої в Указі Президента, та рівня її збігу з позицією, задекларованою локальними політичними акторами.

Наші висновки базуватимуться на результатах двох соціологічних досліджень, які проводилися у Львові і Донецьку² у 2008 р. методом стандартизованого інтерв'ю. В основу львівської анкети було покладено блок запитань, розроблений і апробований донецькими дослідниками.

Перша група запитань стосувалася визначення рівня обізнаності населення Донецька і Львова з Указом Президента України "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні", а також ставлення до нього.

Загалом 52,5 % донеччан і 82 % львів'ян задекларували свою поінформованість стосовно указу. В Донецьку 55,5 % респондентів оцінили пункт стосовно перейменувань негативно, а 13,5 % – позитивно. У Львові, навпаки, 61 % – позитивно і 16 % – негативно.

Донецькі респонденти, які негативно оцінили пропозицію стосовно перейменувань, у поясненні своєї позиції частково послуговувалися аргументами, озвученими представниками органів місцевого самоврядування та політичних партій у ЗМІ: "немає сенсу у перейменуванні чи знесенні" (11,5 %), "зайві витрати" (4 %). Серед інших аргументів були такі: "це пам'ять про минуле" (14 %) і "звикли до старих назв" (8,5 %). Отже, бачимо збіг позицій мешканців обох регіонів із задекларованою позицією місцевих еліт.

Цікаво, що соціально-демографічні характеристики найбільш та найменш обізнаних респондентів практично цілком збіглися у Донецьку і Львові. Найбільш обізнаними виявилися пенсіонери і робітники (у Львові – ще й бізнесмени), особи з неповною середньою освітою, представники середнього і старшого покоління. Найменш обізнаними виявилися молоді люди з середньою освітою і студенти з незакінченою вищою освітою.

У Донецьку серед тих, хто підтримав згаданий пункт Указу, переважали представники середнього покоління, службовці з середньою спеціальною освітою і особи, що проживають у місті менше п'яти років. Тут чітко простежується залежність між терміном проживання у місті та ставленням до перейменування вулиць. Ті, хто недавно проживають у Донецьку, менше прив'язані до старих назв і більш прихильні до перейменувань. Можемо припустити, що це група службовців, які нещодавно приїхали в Донецьк з інших регіонів України, бо отримали там нові посади. Найменшу підтримку Указу мав серед студентів та старших осіб з неповною вищою освітою. У Львові найбільшу підтримку цей пункт мав серед пенсіонерів та рядових працівників з неповною вищою освітою, старших осіб та осіб, що проживають у місті останні 6-15 років, а найменшою – серед осіб, що мають вищу освіту, зокрема студентів, а також керівників відділів, які проживають у Львові понад 15 років і є представниками старшого покоління. Можемо припустити, що це група службовців, які приїхали у повоєнний Львів з інших регіонів України, бо отримали там нові посади.

Метою наступного блоку запитань було з'ясування думок респондентів стосовно того, які саме вулиці слід перейменовувати і які пам'ятники демонтувати. Досліджували також актуальність згаданих дій та пропонувані механізми втілення цих процесів.

² Опитування в Донецьку проводили у січні-лютому 2008 р. на замовлення Донецької обласної державної адміністрації. Було опитано 400 осіб, старших за 18 років. Львівське дослідження проводили у листопаді 2008 р. на замовлення Львівської міської ради. Було опитано 800 осіб, старших за 18 років.

Мешканців Донецька запитували про те, назви яких вулиць, проспектів, парків, скверів, площ, пов'язаних з комуністичним минулим, необхідно змінити, а також, якими мають бути нові назви. На перше запитання відповіло всього два респонденти і назвали просп. Леніна і вул. Комуністичну. Щодо нових назв, то тут думки донецьких респондентів розподілилися так: 21,5% вважають, що прийнятними є назви, пов'язані з історичними особами чи подіями; 21% – назви на честь діячів культури; 20% – нейтральні назви.

Оскільки на час опитування у Львові назв, про які йшлося в Указі Президента, вже не залишилося, то запитання було дещо модифіковане. Респондентів запитували про те, наскільки взагалі важливим, на їхню думку, є процес перейменування вулиць у Львові та інших містах України. Більшість львів'ян вважали, що процес перейменування вулиць є неактуальним для Львова (51% проти 39%). Серед тих, хто негативно ставився до цього процесу, переважали особи старшого віку зі середньою спеціальною освітою, пенсіонери і домогосподарки, а підтримували студенти і керівники організацій, що проживають у місті від 5 до 15 років і є носіями вищої освіти. Отже, маємо тенденцію, подібну до донецької, – що мобільніша особа і що менше вона проживає у місті, то легше сприймає зміни.

Стосовно необхідності перейменування вулиць в інших містах України, то думки респондентів розділилися порівну: 41% "за" і 40% "проти". Дослідників також цікавило, чи знають львівські респонденти, на честь якої особи чи події названа їх вулиця. 67% опитаних дали ствердну відповідь, але показово, що 25% відповіли, що не знають. Серед них переважили молоді люди, які проживають у Львові до 5 років (приїжджі студенти), та домогосподарки з низьким рівнем освіти.

У львівському опитуванні респондентів також просили оцінити механізми перейменування назв вулиць, серед можливих варіантів пропонували: "референдум мешканців цієї вулиці", "референдум мешканців міста", "рішення експертної комісії істориків, культурологів", "рішення депутатів на сесії міськради". Цікаво, що більшість львів'ян – 38% – надали перевагу найменш демократичному способу перейменування вулиці (коли до прийняття рішення залучається найвужче коло осіб) – "рішення експертної комісії істориків, культурологів", за "референдум мешканців цієї вулиці" і "референдум мешканців міста" висловились 23% і 22% відповідно. Найменше довіряли депутатам міської ради (13%). Отже, можемо зробити висновок, що існує певний рівень недовіри та незадоволеності політикою пам'яті, яка здійснюється органами місцевого самоврядування.

Як і в Донецьку, львів'ян запитували про те, яких саме історичних діячів слід увіковічувати в пам'ятниках та назвах вулиць. Респонденти могли обирати кілька варіантів із запропонованого меню (яке дещо відрізнялося від донецького). Їхні відповіді розподілилися так: "героїв українського національно-визвольного руху" – 52%; "визначних українських наукових та культурних діячів" – 49%; "визначних львів'ян незалежно від національності" – 39%; "визначних діячів європейської та світової культури" – 18%; "визначних діячів комуністичного та робітничого руху" – 2%. Отже, більшість львів'ян надає перевагу саме українським діячам, а видатні львів'яни та діячі європейської і світової культури дещо їм поступаються у популярності. Респонденти могли також пропонувати свій варіант. Серед них були пропозиції, які перегуквалися із відповідями, наданими донеччанами: "громадянам, які вплинули на історію", "тих, які прославили Львів".

Мешканців обох міст запитували також про те, які пам'ятники, на їхню думку, необхідно демонтувати. Ідея стосовно демонтажу пам'ятників виявилася непопулярною в Донецьку. Лише 4 респонденти запропонували демонтувати пам'ятник В. Леніну. У Львові це питання дещо модифікували, оскільки у місті не має пам'ятників, які необхідно демонтувати відповідно до Указу Президента. Львів'ян запитували про те, які пам'ятники не вписуються у міський ландшафт. Львівські респонденти виявили більшу активність у відповідях на це питання (загалом було отримано 215 коментарів). Табл. 1 ілюструє рейтинг пам'ятників, які, на думку мешканців Львова, найменше вписуються у міський простір.

Таблиця 1.

Рейтинг пам'ятників, які, на думку львів'ян, не вписуються у міський простір

Варіанти відповідей		п
1	Монумент слави воїнам-визволителям	32
2	С. Бандері	15
3	Т. Шевченку	14
4	А. Міцкевичу	12
5	Пагорб Слави	11
6	Д. Галицькому	9
7	І. Франку	9
8	В. Чорноволу	8
9	УкрСоцбанк	8
10	Радянські пам'ятники	6

Бачимо, що як відголосок дискусій, спровокованих заявою партії "Свобода" у Міській раді, серед пам'ятників, які не вписуються у міський простір, респонденти найчастіше називали саме Монумент слави воїнам-визволителям. Проте наступними за непопулярністю виступають новозбудовані пам'ятники українським діячам С. Бандері та Т. Шевченку. Не можемо стверджувати, що непопулярність пам'ятників у Львові визначається їх символічною приналежністю до радянського періоду чи національною приналежністю осіб, яких вони увіковічують.

Мешканців обох міст запитували також про те, який новий пам'ятник вони хотіли б встановити у своєму місті. Як бачимо з табл. 2, об'єднуючим символом для Львова і Донецька виявилася тільки Леся Українка. Цікаво, що в обох містах маємо випадки, коли респонденти називають певного діяча, чий пам'ятник вже встановлено у місті. Можемо зарахувати їх до невідвідуваних (так званих мертвих) пам'ятників. Як зауважив М. Ямпольський, "у реальності пам'ятники зрідка стають об'єктами істинного культу чи пошани" [12, с. 92]. Зокрема, у Донецьку такими виявилися пам'ятники Т. Шевченку та О. Пушкіну, а у Львові – В. Чорноволу, Б. Хмельницькому та С. Бандері.

У Донецьку запропоновані пам'ятники репрезентують діячів українського і російського національного відродження (Т. Шевченко, Л. Українка, М. Грушевський та М. Гоголь, О. Пушкін відповідно), радянських космонавтів, письменників та естрадних виконавців (Ю. Гагарін, В. Сосюра, С. Ротару, Ю. Нікулін) і навіть сучасних українських спортсменів (брати Клички та Л. Подкопасва), з яких тільки двоє є регіональними діячами. У Львові запропоновані пам'ятники мають значно ширший діапазон історичних подій та періодів, який охоплює історичні персоналії князівських часів (Князю Леву), козаччини (Б. Хмельницькому), українського національного відродження XIX – першої половини XX ст. (Л. Українці, А. Шептицькому, Є. Коновальцю, С. Крушельницькій), Другої світової війни (Героям УПА, Р. Шухевичу, С. Бандері), шістдесятників (В. Івасюку, В. Чорноволу). Серед історично вагомих подій виокремлюються голод 1932-33 рр. (пам'ятник жертвам Голодомору), проголошення незалежності і "помаранчева" революція (незалежній Україні, "помаранчевій" революції). Здебільшого згадані діячі/події представляють саме локальний/регіональний історичний наратив, решта – український національний.

Таблиця 2.

Рейтинг осіб / подій, яким, на думку мешканців Львова та Донецька, слід встановити пам'ятник

Кому з видатних політичних чи культурних діячів ви б хотіли бачити пам'ятник у Донецьку?	п 20	Який новий пам'ятник визначній особі чи події ви би хотіли бачити у Львові?	п 300
Т. Шевченку	7	Р. Шухевичу	39
Лесі Українці	3	Лесі Українці	29
Ю. Гагаріну	2	В. Чорноволу	14
М. Гоголю	1	А. Шептицькому	12
М. Грушевському	1	Б. Хмельницькому	12
О. Пушкіну	1	В. Івасюку	10
В. Сосюрі	1	Є. Коновальцю	10
братам Кличкам	1	Помаранчевій революції	10
Л. Подкопасвій	1	С. Крушельницькій	10
С. Ротару	1	Героям УПА/ Князю Леву/ С. Бандері	8
Ю. Нікуліну	1	Жертвам Голодомору/ Незалежній Україні/	6

Остання частина дослідження була спрямована на виявлення рівня протестних настроїв серед мешканців Донецька і Львова стосовно перейменування вулиць та знесення пам'ятників. Респондентів запитували, чи планують вони брати участь в акціях підтримки (протесту), обговореннях у ЗМІ, зборах, круглих столах, присвячених перейменуванню вулиць, провулків, проспектів, парків, скверів, площ та знесенню пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з комуністичним минулим. У Львові респондентів запитували окремо про акції протесту і акції підтримки. В Донецьку було одне питання, а саме: з метою оцінки можливого рівня залученості безпосереднього оточення респондентів та міської громади загалом у протестні дії (акції підтримки) їх запитували, чи братимуть, на їхню думку, участь у таких акціях їх родичі і знайомі, а також мешканці Донбасу/Львова загалом.

Отримані дані (табл. 3) свідчать, що в Донецьку до акції протесту (підтримки) готові були долучитися 26% респондентів. У Львові фіксуємо майже ідентичні цифри стосовно акцій підтримки (27%) і значно нижчі – стосовно акцій протесту (7%). Отже, можемо припустити, що протестні акції мають значно нижчий мобілізаційний потенціал.

Натомість рівень очікуваної участі донеччан чи львів'ян (як збірної групи) у таких акціях сягнув в обох містах 41 %. Отже, яскраво проявляється стереотип "Донбас/Львів проти!". Бачимо, що індивідуально респонденти не готові до активної протестної діяльності і перекладають відповідальність на уявну місцеву громаду. Слід також зауважити, що реальна протестна поведінка львів'ян та донеччан виявилася ще нижчою від декларованої. За звітами преси, кількість учасників мітингів протесту у Донецьку не перевищувала 50-100 осіб, а у Львові акції протесту чи підтримки взагалі не проводилися.

Таблиця 3.

Декларована готовність мешканців Донецька і Львова до акцій протесту

	Донецьк акції протесту (підтримки)		Львів акції підтримки		Львів акції протесту	
	так	ні	так	ні	так	ні
Ви	26 %	61 %	27 %	48 %	7 %	58 %
Друзі	22 %	44 %	25 %	34 %	7 %	55 %
Донеччани / Львів'яни	41 %	20 %	41 %	12 %	16 %	31 %

Серед найбільш активних прихильників акцій протесту (підтримки) у Донецьку фіксуємо студентів та молодих людей, що проживають у місті до п'яти років, а у Львові – непрацюючих та пенсіонерів з неповною середньою освітою, що проживають у місті понад 16 років. Серед готових приєднатися до дій на підтримку Указу Президента у Львові було дві групи: керівники середньої ланки – особи середнього віку, що проживають у місті понад 16 років, та старші особи з неповною середньою освітою.

В обох містах ті, хто висловив підтримку Указу Президента, виявилися більш активними у захисті своїх переконань і продемонстрували готовність брати участь у акціях підтримки. Вони також висловили припущення, що так само діятимуть і їхні друзі, близькі та знайомі. Натомість ті опитані, хто виступав проти згаданого Указу, виявилися потенційно менш активними. Як показують дані, вони схильні не брати участі в акціях протесту і таке саме бажання приписують своїм друзям та родичам. Проте цікаво, що вони переконані в тому, що донеччани/львів'яни (як збірна уявна група) братимуть участь у таких акціях.

Аналіз ставлення мешканців Донецька та Львова до пропозиції про перейменування вулиць і демонтаж пам'ятників, задекларованої в Указі Президента, засвідчив, що більшість донецьких респондентів оцінили його негативно, у Львові – позитивно, проте позиції мешканців обох регіонів загалом збігаються з позицією, задекларованою місцевими елітами. Маємо справу зі складним процесом дискурсивного формування соціально-історичного простору міста. З одного боку, місцеві еліти, здійснюючи політику пам'яті на локальному рівні, продукують певні історичні наративи та практики, покликані легітимізувати їхню владу. Проте цим репрезентаціям минулого протиставляються пам'яті недомінантних груп (наприклад, політичних, національних, соціальних чи релігійних спільнот) і всі вони змагаються між собою за право впливу на формування локальних мета-наративів та історичних ідентичностей пересічних мешканців. З іншого боку, місцеві еліти, включені у загальнонаціональні процеси історичної політики, змушені реагувати на спроби правлячої еліти провадити власну політику пам'яті. Їхні реакції можуть коливатися від активної співпраці і використання загальнонаціональних ресурсів для посилення власної позиції (у випадку співпадіння уявлень про історичне минуле) до пасивного саботування чи, навіть, відкритих конфліктів (за наявності стійких локальних контр-нарративів). Як показав розглянутий нами випадок, за умов підтримки з боку місцевих мешканців та відсутності чітких механізмів впровадження визначеного напрямку історичної політики на місцях, регіональні еліти можуть чинити істотний опір спробам центральної влади накинати певне бачення історичного минулого на підвладний їм локальний простір. Втім, місцеві еліти повинні враховувати, що на локальному рівні поле їхнього маневру у здійсненні політики пам'яті може обмежуватися наявністю активних груп (локальних, національних чи, навіть, глобальних), які дотримуються інших позицій, недовірою населення до місцевих органів влади та їх представників і традиційно низьким рівнем готовності до соціального протесту.

Як показало дослідження, в обох регіонах найбільш відкритими до змін у символічному ландшафті міського простору виявилися ті мешканці, хто недавно поселився в місті. Менше прив'язані до старих символічних маркерів та місць пам'яті, вони більш схильні підтримувати процеси перейменування вулиць чи знесення пам'ятників.

Інший цікавий висновок полягає у існуванні істотного розриву між індивідуальною готовністю респондентів до активної протестної діяльності проти перейменування вулиць чи знесення пам'ятників (яка є досить низькою) та уявленнями про залученість громадськості міста/регіону загалом (очікувано висока). Таким чином відповідальність за можливу протестну активність перекладається на уявну місцеву громаду.

Література:

1. Историческая политика в XXI веке: Сб. статей. / ред. А. Миллер, М. Липман. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 648 с.
2. Бурлачук В. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины мира / В. Бурлачук. – Киев : Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 266.
3. Нарский И. В "империи" и в "нации" помнит человек: память как социальный феномен / И. Нарский // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 85-88.
4. Серета В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії / В. Серета // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2006. – №3. – С. 191-212.
5. Ющенко В. Інавгураційна промова на Майдані Незалежності [Електронний ресурс] / В. Ющенко // Майдан. – 23 січня 2005. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/mai/1106497877.html>.
6. Гладков М. В 30 млн. грн. обойдется переименование улиц в Донецке [Электронный ресурс] / М. Гладков // Газета 24.ua. – 8 ноября 2007. – Режим доступа: <http://gazeta.24.ua/news/show/id/19468.htm>.
7. В Донецке можно переименовать 400 улиц. Но Постышева на Бандеру менять не будут [Электронный ресурс] // Политсовет.com. – 18 сентября 2007. – Режим доступа: <http://xn--b1aghlodtie.com/news/6068.html>.
8. В Донецке коммунисты протестуют против переименования улиц и районов [Электронный ресурс] // Схід.info. – 20 грудня 2007. – Режим доступу: <http://sxid.info/46224.html>.
9. Через пам'ятникові ініціативи ВР хоче "демонтувати" Львівську міськраду [Електронний ресурс] // Поступ. – 15 травня 2007. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=56935>.
10. Ухвала Львівської міської ради "Про створення тимчасової контрольної комісії" від 10 травня 2007 р. №845 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Львівської міської ради. – Документи Львівської міської ради. – Режим доступу: <http://www2.city-adm.lviv.ua/inteam%5Cuhvaly.nsf/%28SearchForWeb%29/33B66605368C88B1C22572DD002C7D40?OpenDocument>.
11. Донбасс дорожит историческим прошлым СССР [Электронный ресурс] // Аналитическая служба Николая Гаврилова. – Режим доступа: <http://www.asng.info/arc/6/24.docx>.
12. Yampolsky M. In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time / M. Yampolsky // *Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia*. – Bloomington: Indiana University Press, 1995. – P. 92-112.
13. Нора П. Всемирное торжество памяти [Электронный ресурс] / П. Нора // *Неприкосновенный Запас*. – 2005. – № 2-3. – Т. 40-41. – Режим доступа: <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>.